

Spatial Perception in the Concepts and Foundations of the Patterns that Shape the Islamic City

Khadijeh Sadat Mousavi *

Received: 2020/10/05

AAA Axi **

Accepted: 2021/02/27

Seyed Reza Mousavi ***

Abstract

Islam, as the most excellent and only source of human happiness, has the ability to achieve an environment with real individual and social values with an Islamic identity. Influenced by religious culture and teachings, the Islamic city has the capability to have a stable and ideal society for the growth of human virtues and achieve ultimate perfection. The purpose of this research is to create an environment in accordance with the principles and values of Islam and with the needs and activities of Muslims to achieve semantic vitality and divine closeness. Therefore, while examining the view of Islam on the subject of the city, Islamic art and architecture, it tries to define and identify different activities along with social and individual areas of human beings in relation to the effective factors on the environmental perception of the Islamic utopia. The findings of this study show that, taking into account the spatial diversity and social, economic, cultural, temporal and spatial conditions of any city with a fixed totality, the spatial qualities of elements and the body of environment are reviewed and applied in the use of resources, principles and value criteria of the Islamic city in order to achieve the ideal city in the apocalyptic government. As a qualitative research and through analyzing and collecting information with the descriptive-analytical method, the present research, from the type of documentary and historical study, examines the characteristics and factors affecting the structure of the Islamic city.

Keywords: : 'Utopia Islamic', 'Spatial quality', 'Culture and identity', 'Human evolution', 'Monotheism'

.....
* Ph.D candidate in Architecture, Islamic Azad University, Hamadan Branch,
Hamadan, Iran. (Corresponding Author).

5Khs.mosavi5@gmail.com

0000-0002-7399-4013

** Assistant Professor, Department of Architecture,
Faculty of Skills
and Entrepreneurship, Islamic Azad University, Kermanshah Branch, Kermanshah, Iran
a.alaei1399.archi@gmail.com

0000-0002-7109-7167

*** Ph.D candidate in Business Management, Islamic Azad University, Kermanshah
Branch, Kermanshah, Iran

am97.elia@gmail.com

0000-0003-0924-4426

ادراک فضایی در مفاهیم و مبانی الگوهای شکل دهنده شهر اسلامی

خدیدجه السادات موسوی *

علی علایی **

سیدرضا موسوی ***

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۷/۱۴

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۲/۰۹

چکیده

اسلام به‌عنوان عالی‌ترین و تنها منبع واحد برای سعادت انسان، توانایی دستیابی به محیطی با ارزش‌های واقعی فردی و اجتماعی با هویت اسلامی را دارد. در این رابطه شهر اسلامی با تأثیرپذیری از فرهنگ و آموزه‌های دینی، از قابلیت داشتن جامعه‌ای پایدار و ایده‌آل، برای رشد فضایل انسانی و رسیدن به کمال نهایی برخوردار است. هدف این تحقیق ایجاد محیطی مطابق با اصول و ارزش‌های اسلام؛ متناسب با نیاز و فعالیت مسلمانان برای رسیدن به سرزندگی معنایی و تقرب الهی است. بنابراین ضمن بررسی دیدگاه دین اسلام به مبحث شهر، هنر و معماری اسلامی، سعی دارد؛ تعاریف، فعالیت‌ها و عرصه‌های مختلف اجتماعی و فردی انسان در ارتباط با عوامل مؤثر در ادراک محیطی آرمان‌شهر اسلامی را شناسایی نماید. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد؛ بازبینی و کاربردی شدن کیفیت‌های فضایی، عناصر و کالبد محیط در استفاده از منابع، اصول و معیارهای ارزشی شهر اسلامی، با در نظر گرفتن تنوع فضایی، شرایط اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، زمانی و مکانی هر شهر با کلیت ثابت برای رسیدن به شهر ایده‌آل در حکومت آخرالزمان قابلیت وجودی خواهد داشت. تحقیق حاضر کیفی است، و با روش تحقیق توصیفی-تحلیلی، با تجزیه و تحلیل و جمع‌آوری اطلاعات، از نوع مطالعه اسنادی و تاریخی، به بررسی ویژگی‌ها و عوامل مؤثر در ساختار شهر اسلامی می‌پردازد.

واژگان کلیدی: آرمان‌شهر اسلامی، کیفیت فضایی، فرهنگ و هویت، تکامل انسانی، توحید.

* دانشجوی دکترای تخصصی معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد همدان، همدان، ایران (نویسنده مسئول).

Khs.mosavi5@gmail.com

 0000-0002-7399-4013

** استادیار گروه معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد کرمانشاه، کرمانشاه، ایران.

a.alaei399.archi@gmail.com

 0000-0002-7109-7167

*** دانشجوی دکترای مدیریت بازرگانی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد کرمانشاه، کرمانشاه، ایران.

am97.elia@gmail.com

 0000-0003-0924-4226

مقدمه

دین اسلام هدف خلقت انسان را رسیدن به کمال و قرب الهی بیان می‌کند که همان بندگی و اطاعت خداوند است. به همین دلیل به انسان و زندگی جمعی او توجه خاص داشته و مسائلی مانند شهر و شهرنشینی برای توسعه و پیشرفت جامعه‌ای پایدار را مطرح می‌کند. هرچند به‌طور واضح چگونگی و ترسیم شهر اسلامی در آیات قرآن اشاره‌ای نشده؛ اما در بسیاری از آیات و برخی از روایات ائمه معصوم (علیهم السلام) به‌صورت غیر مستقیم به ویژگی‌ها، ساختارها و الگوهایی اشاره شده که بر اساس آنها می‌توان به تعریف شهر اسلامی و ادراک محیطی مطلوب برای مسلمانان پرداخت.

قابل ذکر است؛ اهمیت عمران و آبادانی شهر، به نوعی با اهداف و بعثت انبیاء الهی، از زمان حضرت آدم (علیه السلام) تا بهترین شرایط حکومت اسلامی در زمان حضرت محمد (صلی الله علیه و آله وسلم) در شهر مدینه ارتباط دارد. در جایی که خداوند پس از توبه حضرت آدم (علیه السلام) ایشان را از بهشت به زمین فرستاد؛ تا با نسل آدم، زمین خود را عمران و آباد سازد^۱. این توصیه را می‌توان در نامه ۳۱ و ۷۱ نهج البلاغه متناسب با دو روی عمران و آبادانی مشاهده کرد.

در نامه ۷۱ نهج البلاغه بیان می‌کند: «تعمیر دنیاک بنخراب آخرتک، دنیایت را با ویرانی آخرت آباد می‌سازی!»، در این پیام به اهمیت آبادانی دنیا اشاره دارد؛ از سوی دیگر غفلت از چگونگی عمران دنیا به بهای ویرانی آخرت، به زیان کردن تعبیر شده است. در نامه ۳۱ نهج البلاغه «فانی اوصیک بتقوی الله - ای بنی - لزوم امره و عماره قلبک بذکره، پس ای پسر! همانا تو را وصیت و سفارش می‌کنم به تقوای الهی و ترس از خدا و ملازمت فرمان او، و به آباد ساختن عمارت و دلت با ذکر و یاد خدا»، این‌که عمران تنها مختص به آباد کردن جسم نیست؛ بلکه توجه به عمران قلب و روح نیز لازم است؛ که همان ذکر و یاد خدا و تقوای الهی است.

^۱ - فاهبطه بعد التوبه ليعمر ارضه بنسله (نهج البلاغه، خطبه ۹۱).

بنابراین تدوین مبانی راهبردی آرمان‌شهر اسلامی متأثر از فرهنگ و اندیشه اسلامی، برای اتصال و زمینه‌سازی حکومت عدل مهدوی و شهرسازی نهایی جهان اسلام لازم است. این اصل از سطوح انسان‌شناسی تا شناخت آثار کالبدی، فضایی، اجتماعی، متناسب و هماهنگ با تعالیم و دستورات اسلامی، اهداف و برنامه‌های مدیریت شهری است. براین اساس سؤال اصلی پژوهش این است؛ قابلیت‌ها و نیروهای مؤثر برای احیای شهر اسلامی کدامند؟ ویژگی‌های فوق چه نقشی در بالا بردن ادراک محیطی و کیفیت‌های زندگی آرمانی انسان تا حکومت اسلامی اصیل دارد؟

۱. پیشینه تحقیق

شهرهای اسلامی همواره مورد توجه و مطالعه محققین غربی و شرقی بوده‌است؛ در این زمینه کاوش‌های باستان‌شناسی برای شناخت مبانی و الگوهای شهر اسلامی انجام شده است. برخی مستندات مبنی بر عدم توافق نظر پژوهشگران پیرامون ویژگی‌های شهرهای اسلامی، به عدم شناخت صحیح اسلام و مبانی فکری آن توسط محققین غربی برمی‌گردد (نقی‌زاده، ۱۳۹۲). اما شواهد و تلاش‌های محققین غربی به‌خصوص در دهه‌های اخیر نشان می‌دهد واقعیت دیگری مبنی بر کشف و تحقیق در شهرهای اسلامی وجود دارد؛ که بیشتر در جوامع شخصی خود پیاده کرده‌اند. در این رابطه می‌توان به نتایج و مطالعات باستان‌شناسی آندره گدار، آرتور پوپ، هرتسفلد و برخی دیگر از محققان غربی اشاره کرد.

اولین محقق غربی، ماکس وبر (جامعه‌شناس آلمانی (۱۹۲۰-۱۸۶۴ میلادی)، با مطالعه بر شهرهای آسیا و خاورمیانه موفق به تهیه نقشه‌ای برای مطالعه شهرهای اسلامی و شکل‌گیری مفهوم شهر اسلامی شد (وبر، ۱۳۷۵). همچنین در مورد مقایسه تطبیقی آرمان‌شهر اسلامی و شهرسازی غرب، کتاب «آرمان‌شهر در اسلام و غرب»، با تمرکز بر دو الگو، مدینه فاضله «فارابی» نمونه‌ای از اندیشه آرمان‌شهری در تفکر اسلامی و آرمان‌شهر «مور»، به بررسی اشتراک و تفاوت فضاهای معماری و شهرسازی، و گسترش نظام آرمان‌شهری

دو تمدن اسلام و غرب می‌پردازد.^۱

از جمله محققان ایرانی (باقری، ۱۳۸۶) و (نقی‌زاده، ۱۳۸۹) در زمینه شهر اسلامی تحقیق کرده‌اند. همچنین حجت‌الاسلام آیت‌اله قرائتی (قرائتی، ۱۳۹۳) و (خالدین و عربی، ۱۳۹۷)، با استناد به آیه‌های قرآن به موضوع شهر اسلامی پرداخته‌اند. همچنین (طاهری، ۱۳۹۸) در مقاله «جایگاه معماری در بسط توحیدی از منظر فقه و فلسفه سیاسی» با نگاهی به بحث توحید در شهر اسلامی دیدگاه فلسفی و سیاسی در ایجاد شهر اسلامی پرداخته است. در مقاله دیگری از (عشایری و دیگران، ۱۳۹۷)، با عنوان «تحلیل تاریخی - جامعه‌شناختی پایان تمدن‌های انسانی با تأکید بر نهج البلاغه»، پیرامون تمدن اسلامی، در نگاهی اجمالی شهر را پایه تمدن اسلامی معرفی کرده‌اند.

۲. چارچوب مفهومی پژوهش

تعالیم اسلام، انسان را به‌عنوان خلیفه و جانشین خداوند در زمین (سوره‌های مبارکه فاطر/ ۳۹، بقره ۳۰ و نور/ ۵۵)، و برترین مخلوقات (سوره مبارکه اسراء، آیه ۷۰) معرفی می‌کند و زمین را محل زندگی او (سوره‌های مبارکه نمل/ ۶۱ و اعراف/ ۲۴ و ۷۴). از آنجا که زندگی و حیات نهایی او جهانی غیر از جهان مادی دنیا است (سوره مبارکه مؤمن، آیه ۳۹)؛ بهره‌گیری از جهان، اجزاء و عناصر مادی برای تغییر، اصلاح و انتخاب الگوی اصلی و مناسب در محیط زندگی ضرورت دارد. به همین دلیل انسان تلاش می‌کند تا زمینه‌های ایجاد فضاهایی متناسب با اهداف و صفات فعل خداوند و رسیدن به کمال نهایی و تقرب الهی را به‌وجود آورد (سوره‌های مبارکه بقره/ ۳۶ و مؤمن/ ۳۹).

براساس مفاهیم حاصل از آیات قرآن، روایات و منابع اسلامی، شهر اسلامی (مدینه)^۲،

۱- کتاب «آرمان‌شهر در اسلام و غرب: مقایسه تطبیقی آرمان‌شهر توماس مور و مدینه فاضله فارابی با تأکید بر فضاهای معماری و شهرسازی»، نوشته حسن ستاری ساربانقلی و ندا قاییلی اردبیلی، آذربایجان شرقی، تبریز، ۱۳۹۳/۱۲/۰۲.

^۲ واژه مدینه یا مدائن در قرآن و در سوره‌های مبارکه اعراف/ ۱۱۱، توبه/ ۱۰۱ و یوسف/ ۳۰، حجر/ ۲۷،

کهف/ ۱۹ و ۸۲، قصص/ ۱۵، ۱۸ و ۲۰، احزاب/ ۶۰، یس/ ۲۰، منافقون/ ۸، شعرا/ ۳۶ و ۵۳.

محیطی مطلوب، متناسب با شخصیت و هویت جامعه اسلامی، برای زندگی مسلمانان تلقی می‌شود. به عبارتی می‌توان گفت مدینه فاضله جامعه‌ای آرمانی است که همه شهروندان در شرایط کامل انسانی زندگی می‌کنند (harmony books , new york , ۱۹۷۸: p۷). همچنین با تأثیرپذیری از آموزه‌های دین اسلام، الگوهای رفتاری خاصی را با استفاده از مؤلفه‌های شهر اسلامی (مسجد، خانه، بازار، محلات (مسکونی و اصناف)، متناسب با نیاز رفاهی شهروندان ترسیم می‌کند. در این رابطه حضور انسان به عنوان پایه و هدف معماری و شهرسازی، در تعریف شهر و شهرنشینی اسلامی ضروری خواهد بود. در برخی از آیات نیز متناسب به ابعاد وجودی و نمادین ایمان شهروندان و شهر، واژه قریه (روستا) یا مدینه (شهر) به آن تعلق گرفته‌است.^۱ این موضوعی است که تمایز شهرهای اسلامی را با شهرهای دیگر مشخص می‌کند و شاید بحران هویتی انسان معاصر با وجود پیشرفت‌های مدرن قرن حاضر باشد.

از آنجا که شیوه‌های معماری و برنامه‌ریزی‌های شهری در شهرسازی مدرن امروز با مهم شمردن بعد مادی، سبب ایجاد مشکلاتی برای جامعه بشری شده‌است؛ این تحقیق هدف اصلی خود را ایجاد آرامش و امنیت روحی و روانی افراد، حس تعلق به مکان شهری، برای رسیدن به جامعه‌ای توسعه‌یافته و پایدار قرار داده‌است. همچنین با توجه به نیاز جامعه شهری در بهره‌گیری از تکنولوژی و شهرسازی مدرن، الگوها و دستورالعمل‌های سفارش شده در دین اسلام را در رأس الگوهای شهرسازی مدرن تلقی می‌کند. علاوه بر این سعی دارد عوامل و عناصر مؤثر برای احیای شهر اسلامی را برپایه تعالیم اسلام برای ایجاد تعاملات اجتماعی مطلوب و جامعه‌ای پایدار، سامان‌دهی و شناسایی نماید. بنابراین

^۱ تفاوت بین کلمات قریه و مدینه در سوره‌های مبارکه: یس/۱۳- ۲۰، توبه/۱۲۰، نساء/۷۵، کهف/۷۷، اعراف/۱۶۳، انبیاء/۷۴، فرقان/۴۰، نحل/۱۱۲، اشاره کرد. در تحقیقی که (ریسی، ۱۳۹۴) و (خالدین و عربی، ۱۳۹۷) به آن پرداخته‌اند، نشان می‌دهد که تفاوت بین ماهیت شهر و روستا (مدینه و قریه) ناشی از تفاوت‌های اقتصادی، اجتماعی، کالبدی و جمعیتی نیست بلکه مربوط به خصوصیت روحی و ایمانی شهر و شهروندان به خداوند متعال و مراتب لزوم اجرای آن مانند تلاش برای ایجاد و حفظ عدالت، امنیت و ... است. قرآن مکانی که دارای ویژگی و صفات ایمان به خداوند متعال نباشد با وجود مراکز جمعیتی زیاد، به‌عنوان مدینه و شهر نام نمی‌برد.

ضمن بررسی قابلیت‌های مبانی مکتب اسلام در شکل‌گیری و مکان‌یابی دقیق فضاهای کالبدی شهر اسلامی، مقایسه تطبیقی شهر اسلامی و شهر غربی حائز اهمیت خواهد بود. همچنین می‌توان با احیای سبک‌ها و الگوهای صحیح شهرسازی اسلامی الگوی مناسبی برای ترسیم آرمان‌شهر اسلامی و حکومت جهانی اسلام تبیین نمود.

۳. شهر اسلامی

مذهب به‌عنوان یک عنصر فرهنگی و اجتماعی، منشأ ایجاد تفاوت در مکان‌های گوناگون است (تولایی، ۱۳۸۲). اولین ویژگی شهر اسلامی، مکانی برای عبادت و مرکز نشر توحید و ارزش‌های اسلامی است؛ که به دلیل تعریف مکان‌های شهری با ماهیت‌های گوناگون و ساختار کالبدی محیط شهری متأثر از معانی و مفاهیم اسلامی، متمایز با شهرهای دیگر است. این واژه نخستین بار با عنوان آرمان‌شهر اسلامی توسط حکیم ابونصر فارابی به صورت «مدینه فاضله» استفاده شد؛ وی از اقسام دیگر مدینه (مدینه ضروریه، بداله، خست، کرامت و ...) نیز یاد کرده است (فارابی، ۱۳۶۱، ص ۴۴).

در این زمینه می‌توان به سخنانی از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله وسلم)، نهج البلاغه امام علی (علیه السلام) و صحیفه سجادیه امام سجاد (علیه السلام) اشاره نمود. ضمن اینکه خودکفایی شهرها، توجه به آسایش افراد و خانواده در نزدیکی محل کار و سکونت افراد، وجه استواری و توسعه شهرها، آبادانی و توجه به تفکر صحیح در امور شهری مورد تأکید قرار می‌گیرد؛ شهرها را به خداوند متعال نسبت داده‌اند و به عواملی مانند امنیت و معنویت شهرها اشاره دارند (جدول ۱).

۳-۱. مبانی و ایده‌های شهرسازی اسلامی

اولین شهر اسلامی در مدینه، توسط حضرت محمد (صلی الله علیه و آله وسلم)، با برنامه‌ریزی، طراحی، سامان‌دهی و مدیریت اداری و اجتماعی در فضاهای کالبدی قدیمی شهر یشرب آغاز شد. مجموعه یک دهه اقدامات پیامبر (صلی الله علیه و آله وسلم)؛ توسعه الگوی فراگیر شهر در دنیای اسلامی بود؛ که باعث ایجاد حدود هزار و پانصد شهر اسلامی در

نیمه قرن چهارم (عصر طلایی تمدن و فرهنگ اسلامی)، گردید. در الگوی فوق مراکز جمعیتی از town (شهر بدون تأسیسات تمدنی و دولتی) به شهر به مفهوم City (شهر دارای تأسیسات سیاسی و اداری و تشکیلات دولتی و نظارت حکومتی) یعنی شهرهای با تأسیسات سیاسی و اداری تبدیل شدند (پاک، ۱۳۸۷، صص ۱۳۶-۱۳۵).

این شهر در مسیر تجاری شام، دارای خاک حاصلخیز و صنایع دستی و معدن در دسترس، با تنوع جمعیتی که بیشتر یهودیان ساکن آن بودند؛ اما اقتدار سیاسی مرکزی نداشت. عمده‌ترین عملیات شهرسازی پیامبر (صلی الله علیه و آله وسلم) پیرامون بنای مساجد، دارالاماره و تعیین محل بازار بود. مثلث کالبدی شهر اسلامی (جامع، بازار، دارالاماره)، برای تأمین مصالح دینی و سیاسی پیامبر (صلی الله علیه و آله وسلم) بنا شد (پاک، ۱۳۸۷، ص ۱۳۶).

ایشان بازارهای متعددی را با اهداف سیاسی، اقتصادی و تأمین امنیت تجار مسلمان در برابر بازارهای یهود در یک نقطه متحد نمودند (ابن رومی، ۱۹۸۸، ص ۶۵)؛ همچنین تقویت روابط بین انصار و مهاجر و به عبارتی اهمیت همبستگی اجتماعی از اقدامات مهم بود. به تدریج شهرهای دیگر اسلامی متکی به اهداف مقدس اسلام و آرمان‌های الهی ائمه اطهار (علیهم السلام) ایجاد گردید. هرچند مدت زمان بسیار محدودی حکومت در اختیار ائمه اطهار (علیهم السلام) بود؛ اما می‌توان گفت؛ برخی از مستندات نشانه می‌دهد؛ نکات و احادیث ایشان در شهرسازی اسلامی دوره خلفای اموی و عباسی تاحدی به‌کار گرفته شدند.

در بخش ۶-۳ به برخی موارد از موارد، مانند تأثیر اولین شهرهای اسلامی که مهم‌ترین آنها بصره در ۶۳۳ م، کوفه در ۶۳۸ م، فوستات در ۶۴۲ م و کایروان در ۶۶۵ میلادی، شبیه به شهر مدینه بودند؛ را نشان می‌دهد.

جدول ۱. تبیین شهر اسلامی از دیدگاه ائمه اطهار (علیهم السلام)

ردیف	ویژگی‌های شهر اسلامی از منظر ائمه اطهار (علیهم السلام)
۱	پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله وسلم) می‌فرماید: چهار چیز نشانه خوشبختی مرد است؛ زنش پارسا باشد، فرزندانش نیکوکار، معاشرانش صالح، و روزی خویش را در شهر خود به دست آورد (پاینده، ۱۳۸۶، ص ۲۰۴) پیامبر گرامی اسلام (صلی الله علیه و آله وسلم): در معابر از سمت راست حرکت کنید (عدم تداخل و برخورد مسیرهای پیاده یا سواره در جهت مسیرهای حرکتی (کوچه یا معابر اصلی)، فرد یا وسیله ای که در حال رفتن یا آمدن به مقصد یا مبدأ معینی است)
۲	«برای استوار کردن کار شهرها و برقراری آنچه مردم قبل از تو بر آن قرار داشتند با حکیمان، فراوان گفت‌وگو و مشورت کن ... باید توجه تو به آبادانی زمین بیش از گرفتن خراج باشد، زیرا آبادانی زمین است که خراج به دست می‌آید و کسی که متوجه به آبادانی نباشد و تنها خراج طلبد؛ موجب ویرانی شهرها خواهد بود و بندگان را نابود می‌کند و کارش جز اندکی استوار نشود ... (نهج البلاغه، نامه ۵۳، ص ۳۴۳)
۳	«خدایا قدرت و تدبیر مسلمانان را قوت‌بخش و شهرهایشان را استوار کن و اموالشان را فزونی‌بخش» (صحیفه سجادیه، دعای ۲۷، ص ۱۵۲) «خداوندا تو در هر زمان دینت را به سبب رهبری بر حق تأیید کردی و او را نشانه‌ای برای بندگان و مشعلی فروزان در شهرها و به پا داشتی» (صحیفه سجادیه، دعای ۴۷، ص ۱۵۳)

به‌عنوان مثال در نامه ۵۳ نهج البلاغه، توصیه امام علی (علیه السلام) به مالک اشتر که به‌عنوان حاکم مصر انتخاب شده بود؛ برای آبادکردن و تغییر و اصلاح شهرهای مصر داده شده است؛^۱ نشان می‌دهد؛ با توجه به تمدن غنی و باستانی مصر، تغییرات لازم برای گسترش و اجرای احکام توحیدی نیاز به محیط و بستری اسلامی دارد. در این رابطه می‌توان به تلاش‌های باستان‌شناسان غربی در دهه‌های اخیر اشاره کرد؛ که سعی در شناسایی شهرهای دوره اسلامی داشته‌اند. مانند آندره گدار، هرتسفلد و ...، که در مناطق خاورمیانه و

^۱ وَ لِيَكُنْ نَظْرُكَ فِي عِمَارَةِ الْأَرْضِ أَتْلُعُ مِنْ نَظْرِكَ فِي اسْتِجْلَابِ الْخَرَاجِ لِأَنَّ ذَلِكَ لَا يَدْرُكُ إِلَّا بِالْعِمَارَةِ وَمَنْ طَلَبَ الْخَرَاجَ بَعْدَ يَرِ عِمَارَةَ أُخْرَبَ الْبِلَادَ وَأَهْلَكَ الْعِبَادَ وَأَهْلَكَ الْعِبَادَ وَأَهْلَكَ الْعِبَادَ

کشورهای اسلامی (ایران، عراق، مصر و ترکیه پیرامون تمدن‌های قبل و بعد از اسلام)، به تحقیق پرداخته‌اند. به‌عنوان مثال آندره گدار باستان‌شناس فرانسوی در سال ۱۹۱۲ میلادی^۱ با تمرکز بر معماری اسلامی مصر سعی در کشف اطلاعات شهری، تاریخی و فرهنگی این دوره در تمدن مصر داشته است.

همچنین کوفه اولین شهری بود که با توجه به جهان‌بینی اسلامی ساخته شد؛ در این شهر معابر بزرگ چهل ذراع، پس از آنها سی ذراع و میان آنها بیست ذراع و در مورد «زقاق (کوچه)» هفت ذراع در نظر گرفته شده است (جعیط، ۱۳۷۲، ص ۱۳۸). به عبارتی راه‌های ارتباطی در شبکه‌های اصلی درجه یک (۶۰/۲۱ - ۴۰/۱۸ متر)، درجه ۲ (۲۰/۱۶ - ۸۰/۱۳ متر) و درجه ۳ (۸۰/۱۰ - ۲۰/۹ متر) تقسیم‌بندی شده‌اند (مقدار عرضی که دو وسیله حمل و نقل بتوانند به‌راحتی و بدون مزاحمت از کنار یکدیگر عبور کنند).

می‌توان گفت؛ پس از گسترش اسلام، بسیاری از شهرها به دلیل مواضع سیاسی، به صورت پایگاه نظامی ایجاد شدند؛ اما سه مؤلفه اصلی بازار، مسجد و حکومت با گونه‌های مختلف قبایل و تنوع جمعیتی هم داشتند. براساس جهان‌بینی اسلامی تغییر فضاهای کالبدی پیرامون شهرهایی که قبل از اسلام وجود داشتند؛ بر اساس شهرسازی مدینه الگوسازی شدند؛ مانند دمشق که مسجد، به‌عنوان مکان عبادی در مرکز شهر نقش شورایی، قضاوتی، آموزشی و اداری نیز ایفا می‌کرد. پیرامون آن برخی تسهیلات عمومی مانند بازار، حمام، مراکز درمانی، آموزشی و ... که در مرکز یا در امتداد مسیرهای اصلی که حومه شهر را به مراکز شهری متصل می‌کرد؛ گنجانده شده بود.

۳-۲. مفهوم شهر اسلامی از دیدگاه پژوهشگران

واژه «شهر اسلامی»، مورد توجه بسیاری از خاورشناسان و محققان اسلامی قرار گرفته-

^۱ Gran-Aymerich, Ève; Marefat, Mina (15 December 2001). "GODARD, ANDRÉ". Encyclopædia Iranica. Retrieved 10 January 2016. (Wikipedia, André Godard, ۱۲ September 2020, at 02:04)

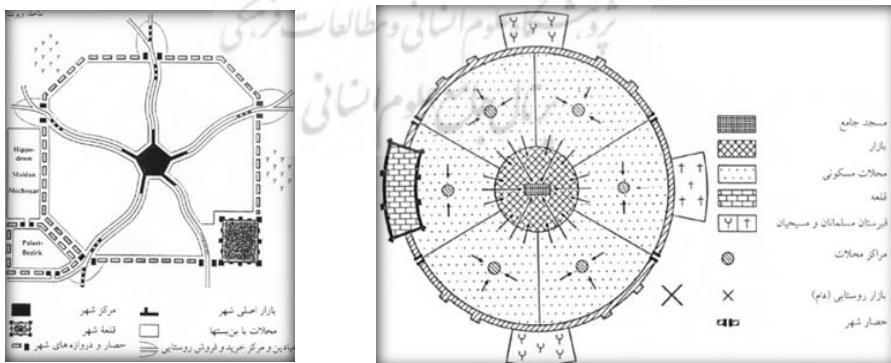
است؛ اکثر آن‌ها پیدایش شهرهای اسلامی را یکی از پدیده‌های شگفت‌انگیز قرون وسطی می‌دانند. اما برخی دیگر از خاورشناسان، منکر اصالت شهر اسلامی در قرون وسطی شده‌اند. در میان محققینی که به انکار پیدایش شهرهای اسلامی در قرون وسطی پرداخته‌اند می‌توان به افرادی مانند: نولدکه (Noldeke)، بروفنسال (Forencal)، ماسینیون (Massigon)، بنت (Benett)، ستیرن (S.M.Sterm)، کلود کاهن (kahen)، پلان هول (planhol) و هاموند (Hamund) اشاره کرد که پیدایش شهرهای قرون وسطی را به شهرهای رومی و یونانی نسبت می‌دهند (کاهن، ۱۳۷۰، ص ۱۲۲) و نقش اسلام در پیدایش شهرهای اسلامی را نفی کرده‌اند. این محققین شهرهای اسلامی را فاقد ویژگی‌های شهر دانسته و آنها را بخشی از دارالاسلام قلمداد نموده‌اند. اما، جورج مارسیه (w.etg.Marcais)، (عبدالستار، ۱۳۷۶، ص ۱۲۶)، گرونبوم (G ,VON,)، کرونباوم (Crunebaum)، سواژه (Sauvaget)، ژانت ابولند (Janet Aboland)، بینت لومبارد (Bennett Lombard)، راجرد (Rogred) و برخی دیگر اسلام را منشاء تمدن و مشوق شهرسازی دانسته‌اند و با مطالعه در شهرهای اسلامی به پیدایش مفهوم خاص شهر اسلامی در قرون وسطی تأکید کرده‌اند.

گروهی از محققینی که به رد تعبیر شهر اسلامی می‌پردازند، به‌طور عمده متأثر از دیدگاه ماکس وبر، درباره تفاوت شهرها در اسلام و غرب هستند. عقیده کلی وبر این است که تنها در اروپای مسیحی است که شهر به یک اجتماع شهری یا مجتمع جدا از جامعه بزرگ‌تر تبدیل شده‌است (دانتون، ۱۳۸۶، ص ۴۳). ساموئل استرن (Samuel Stern) نیز بیان می‌کند که: «شهر اسلامی تقریباً یک مکان عمومی است نه یک مکان به مفهوم و معنی اجتماعی از دیدگاه وبر. اما این جمله واقعیت ندارد، چرا که قبل از اینکه مسلمانان در سرزمین‌هایی مثل عراق و مصر در قالب اجتماعات گرد هم آیند، اسلام به یک ایدئولوژی با گرایش شهری قوی پا به عرصه گذاشته بود» (Boswerth, ۲۰۰۷).

با این حال در زمان‌های بعد دیدگاه‌های مختلفی در مورد شهر اسلامی بیان شد؛ اما کلیت و تدوین نظریه شهرسازی اسلامی مورد نگرش بیشتر پژوهشگران اسلامی و

غیراسلامی قرار گرفت. به عنوان مثال پژوهشگران آلمانی نخستین گروهی بودند که به بررسی و تهیه مدل‌هایی از شهر اسلامی پرداختند. در طرحی از دتمان (Dettman) در سال ۱۹۶۹ علاوه بر مسجد جامع، بازار را به عنوان مرکز و قلب شهرهای اسلامی به تصویر کشیده است. از آنجا که بازار محل فعالیت‌های تجاری مختلف در نوع خود است؛ رسته-های بازار با نوع فعالیت اختصاصی مختلف برای گروه‌ها و مشاغل متفاوت اجتماعی تعیبه می‌شد. همچنین دروازه‌های متعدد با قلعه‌های دفاعی شهر که به صورت حصار در اطراف شهر وجود داشت، ارتباط برقرار می‌کرد.

در مدل دیگری از ویرت (Wirth)، بازار را نه تنها مرکز شهر اسلامی دانسته، بلکه آن را ویژگی شهر اسلامی و عامل متمایزکننده از سایر شهرهای حوزه فرهنگی جهان و شاخص این شهرها قلمداد می‌کند. در این مدل بازارها از مرکز شهر به صورت شعاعی توسعه یافته و راه‌های اصلی از مرکز شهر و در راستای بازاری به سمت دروازه‌ها گسترش می‌یابند که گذر نام دارد و به طور معمول مراکز محلات را نیز دربر می‌گیرند (شفقی، ۱۳۸۷، صص ۲۱۴-۲۱۲) (تصویر ۱). مدل طراحی شهری ارائه شده مفاهیمی از سامان‌دهی عرصه‌های کالبدی فضای شهر اسلامی و اهداف متنوع توسعه روابط اجتماعی شهرسازی را تا حدی به نمایش می‌گذارد که تاحدی هم‌راستا با موازین آموزه‌های دین اسلام است.

مدل ویرت (به صورت شعاعی و چندضلعی،

توجه به مرکز و درون)

مدل دتمان (به صورت شعاعی و دایره‌ای توجه به مرکز و درون)

تصویر ۱. مقایسه دو مدل شهر اسلامی دتمان و ویرت (عکس: شفقی، ۱۳۸۷)

۴. آرمان شهر

آرمان شهر، با نام‌های گوناگونی مانند مدینه فاضله، ناکجا آباد، شهر خدا، جامعه توحیدی و در اصطلاح غربی‌ها «اتوپیا» (Utopia)، به جامعه آرمانی و ایده‌آل انسان گفته می‌شود که همه مردم با نیک‌بختی و سعادت در کنار یکدیگر، در صلح و آرامش به سر می‌برند؛ در آن‌جا از ظلم و فساد، اثری نیست. افلاطون، آگوستین، توماس مور، کامپانلا و مارکس از فلاسفه غرب، فارابی، خواجه نصیرالدین طوسی و شهاب‌الدین سهروردی از فلاسفه اسلامی و ابن

خلدون از مورخان اسلامی (۱۳۴۵ و ۱۳۹۰)، براساس تحقق عدالت، مفاهیم خیر و شر طرح جامعه آرمانی را توصیف کرده‌اند.

آرمان شهر در اصطلاح، یعنی شهری با ساختاری سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، آموزشی و ... که بتواند بیشترین شهروندان خود را به بیشترین سعادت ممکن برساند (مور، ۱۳۶۱، ص ۹). به عبارتی آرمان شهر بازتاب شرایط عینی جامعه است. در برخی موارد عدم رضایت از اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی و یا اوضاع حاکم بر جهان، و ناسازگاری شرایط عینی، با تصورات ذهنی در طراحی آرمان شهر منطبق نیست. از این‌رو با ارائه طرحی آرمانی، وضع موجود و ارزش‌های آن انکار می‌شود و تنها وسیله گذار از عینیت به ذهنیت صرف نیست، بلکه بازآفرینی ذهنی جامعه به قصد انتقاد از نظام حاضر و سنجشی برای وضع موجود و آشکار ساختن نارسایی‌ها می‌باشد (اصیل، ۱۳۸۱، ص ۱۶).

۱ - برخی نام‌های دیگر جامعه آرمانی در ادبیات ما و جهان، عبارتند از: شهر آفتاب، جزیره خضراء، جابلقا، جابلسا، آتلانتیس (Atlantic)، شهر موعود، مدینه، اورفالیس، مدینه کامله. در ایده‌های از مو و آتلانتیس، آرمان شهر مور، به توصیف جزیره‌ای آرمانی و امن پرداخته و آتلانتیس شهری که در آن عدالت و تقوا حاکم است.

در عالم اسلام، ابو نصر فارابی (م ۳۳۹ق) در کتاب‌های: «سیاست مدینه» و «آراء اهل المدینه الفاضله» و «تحصیل السعاده» و ابن مسکویه رازی (م ۴۲۱ق) در کتاب‌های: «جاویدانخرد» و «ترتیب السعادات» و ابن باجه اندلسی (م ۵۳۲ق) در کتاب: «تدبیر المتوحد» و دکتر علی شریعتی در کتاب: «امت و امامت»، به نظریه‌پردازی این موضوع پرداخته‌اند.

کارل مانهایم (۱۹۴۷-۱۸۹۳) نیز در کتاب «ایدئولوژی و آرمان‌شهر» آرمان‌شهر را تعارضی تعریف می‌کند که در ناهماهنگی بنیادین آن با «وضعیت واقعی»، یعنی وضعیتی که خود در آن پدید آمده‌است، وجود دارد (Manheim, ۱۹۵۶, p۱۲۴-۱۲۵). تفکر ایجاد آرمان‌شهر در تمامی مکاتب و تمدن‌های جهان با آرمان‌ها و ارزش‌های اصولی خاص خود دیده می‌شود؛ به‌عنوان مثال در ایران اندیشه آرمان‌شهر به‌صورت اساطیری آغاز شد و در دوران اسلامی در عرصه‌های دین، حکمت و ادب خودنمایی کرد (اصیل، ۱۳۸۱، ص ۱۹)؛ در تفکرات غرب ماهیتی زمینی و براساس تعقل فلسفی داشت.

با ورود اسلام و نگرش معنوی به شهرها، تأثیرات قابل توجهی بر کالبد شهرهای باستانی ایجاد شد. وجود حصار در اطراف شهرهای باستانی و مکان‌یابی آنها بر روی صفحه یا نقشه‌های شطرنجی و مدور، ناشی از اعتقادات اسطوره‌ای دوره باستان بود^۱. اما کارکرد عوامل فوق با معانی و ایده‌های مکتب و تعالیم اسلام، جهت رسیدن به سعادت و عبودیت الهی و ایجاد محیطی باکیفیت‌های عالی، ویژگی‌های و شاخص‌ها خاصی را برای آرمان‌شهر مطلوب ارائه می‌کند.

۵. آرمان‌شهر اسلامی

مطابق با اهداف و اصول تعالیم اسلامی، حضور شهر ایده‌آل و آرمانی اسلامی با رنگ الهی و فرابشری، به‌طور روشن و بدون هیچ‌گونه ابهامی قابل تعمیم و بازآفرینی خواهد بود؛ و با مفاهیمی مانند مدینه فاضله، اسلام‌شهر، دارالسلام، شهر صالحان، خوب‌ستان و ... جامعه آرمانی مد نظر اندیشمندان مسلمان برابر است (اصیل، ۱۳۸۱، ص ۱۲). می‌توان تصویر شهر مطلوب و آرمانی، در ابعاد اجتماعی، مدیریتی، کالبدی و ... را پاسخ‌گویی به مسائل و نیازهای شهر دانست.

در طول تاریخ اسلام پنج آرمان‌شهر اسطوره‌ای، فلسفی، ادبی، ایدئولوژیک و مهدوی را

^۱ حصار اطراف شهر یا در دامنه یا حصار کوه‌ها و شطرنجی بودن شهرسازی باستان ایران به‌دنبال حفاظت و دفاع در برابر شرایط محیطی و اقلیم، و اهریمن صورت می‌گرفت. در دوره اسلامی با معانی تمثیلی از تصویر بهشت زمینی، و مکان‌های قدسی و نماد برکت القا شده‌است.

می‌توان نام برد. بعد از ظهور اسلام، آرمان‌شهرگرایی اسطوره‌ای تضعیف شد و آرمان-شهرگرایی ادبی در اندیشه عرفان تا زمان حاضر بیان می‌گردد. آرمان‌شهرگرایی فلسفی نیز در قرون میانی اسلامی به اوج خود رسید؛ و در دهه‌های اخیر به گونه‌ای ملموس‌تر به صورت

ایدئولوژیک ادامه یافت. آرمان‌شهر مهدوی فراز و نشیب داشته و در ایام حضور به اوج خود خواهد رسید (احمدی و افرادی، ۱۳۹۱، ص ۵).

۵-۱. اصول هویت‌بخش و توسعه پایدار در آرمان‌شهر اسلامی

هر مجموعه زیستی دارای ارزش‌های محیطی مختص به خود است؛ که در طول زمان به واسطه مجموعه‌ای از نیروها و عوامل فرهنگی، جغرافیایی، اقتصادی، معنوی، سیاسی و تکنولوژی در کالبد سیمای شهر شکل گرفته و تحت تأثیر این شرایط هویت‌های شهری متنوعی با ویژگی‌های منحصر به فردی ایجاد می‌کند. هویت در همه زمان‌ها نقش کلیدی در تحركات اجتماعی داشته؛ اگرچه ممکن است در عصر ما محورهای موضوعی آن متفاوت شده باشد (کاستلز، ۱۳۸۰)؛ با این حال هویت سیمای شهری؛ مجموعه‌ای از خصلت‌های فضایی و عناصر بصری، کالبدی و معماری است که به صورت غالب در سیمای شهر و محلات گسترش دارد (برک‌پور، ۱۳۸۰، ص ۲۳).

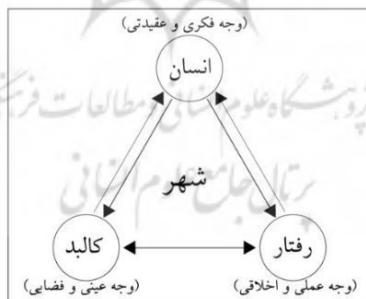
شهرهای اسلامی نیز با عوامل و مؤلفه‌های مخصوص به خود به لحاظ هویتی از سایر شهرها متمایز هستند. توجه به ساختار هویتی متناسب در فضای کالبدی شهری در ابعاد شکلی، معنایی و اجتماعی آن (نمودار ۱)، و درونی کردن ارزش‌ها، باورها، هنجارها و الگوهای رفتاری و اخلاقی به سبک صحیح زندگی اسلامی، دلبستگی معنایی و رفتاری خاصی را سبب می‌شود. بنابراین لازم است مسیرهای پیشرفت آرمان‌شهر اسلامی را به صورت پایدار توسعه داد؛ تا به لحاظ معنایی و نمادین بازگوکننده مفاهیم و مبانی ارزش‌های اسلام باشد.

نمودار ۱. بررسی هویت فضای شهری

۲-۵. عوامل مؤثر در شکل‌گیری شهر اسلامی

به‌طور کلی سه عنصر «انسان»، «رفتار» و «کالبد» در فضای کالبدی شهر دخیل هستند. اما در شهر اسلامی سه عنصر «جهان‌بینی توحیدی» (فضای فکری)، «اخلاق و رفتار اسلامی»، و «عمل و ارتباط اسلامی با عالم» در شکل‌گیری آن سهیم هستند (نقی‌زاده، ۱۳۸۷، ص ۴۷). بنابراین می‌توان به تفاوت عوامل شکل‌دهنده مورد نظر آرمان‌گرایان شهر اسلامی و غیر اسلامی استناد کرد. با توجه به مؤلفه‌های انسان مسلمان، رفتار انسان یا تجارب او در شرایط کالبدی فضای شهر و سیمای کالبدی شهر اسلامی و با استخراج منابع و برآیند معیارها و ارزش‌های متون و تعالیم ارزش‌های اسلامی، الگوی تحلیلی آرمان‌شهر اسلامی را می‌توان متجلی نمود (نمودار ۲ و ۳).

نمودار ۲. رابطه سه عنصر اصلی دخیل در ظهور شهر (یا اجزاء اصلی یک شهر) (نقی‌زاده، ۱۳۸۷)

نمودار ۳. عوامل مؤثر بر شکل‌گیری شهر اسلامی

۵-۲-۱. آرمان‌شهر در تفکر اسلامی و شهرسازی غرب

باتوجه به عوامل شکل‌دهنده شهر اسلامی، تفکر شهرسازی غربی به‌واسطه خردگرایی و انسان‌محوری به‌خوبی نتوانسته به مفهوم آرمان‌شهر ایده‌آل دست یابد؛ هرچند فاکتورهای طراحی و سامان‌دهی خاصی را مد نظر قرار داده‌است. به‌عبارتی در عصر مدرنیته شهرسازی و اصول معماری غرب با ساختار عقلانی و شتاب‌زده نمود پیدا کرد و بیشتر در پی ترسیم آرمان‌شهر مدرن با حوزه‌های اجتماعی، اقتصادی، روان‌شناسی و ... به‌گونه‌ای عقل‌گرایی و تک‌بعدی مادی‌نگر، با پیشرفت علم و تکنولوژی، سیر تحولی داشته‌است؛ اما بحران‌های ایجاد شده، سبب انتقاد از وضع موجود شده و شهرسازی مدرن را به‌دنبال

دارد. به عنوان مثال یکسان گرفتن نیازها با توجه به هویت و موقعیت مناطق و افراد مختلف، عدم تفکیک فضاها و نیز عدم توجه به حفظ کرامت انسان از این موارد است. هر چند در برخی موارد تفکیک نیاز شهروندان در عرصه‌های فضایی به خصوص کودکان و افراد کم توان اجرا شده است. اما برخی موارد دیگر که در تعالیم اسلام است؛ مانند خلوت‌گزینی عرصه‌های شخصی، حریم خانواده و اجتماع به بهانه سیالیت فضایی، با یکدیگر ادغام شده‌اند. وجود تکنولوژی‌های جدید و هوشمندسازی در فضاهای شهری در عرصه‌های خصوصی و عمومی می‌تواند جایگزین مناسبی برای تعریف فضاها باشد؛ تا زندگی عصر حاضر بر مبنای توجه به ابعاد روحی و معنوی انسان در تکامل رسیدن به شرایط کیفیت‌های زیستی برای شیوه‌های مدیریتی، سامان‌دهی و طراحی کالبدی فضاهای شهری مورد بهره برداری قرار گیرد (جدول ۲).

جدول ۲. تبیین اصول شهرسازی اسلامی و غربی در تفکر آرمان شهرگرایی

<pre> graph TD Quran[قرآن] --> Sunnah[سنت] Quran --> Fiqh[فطرت] Sunnah --> IslamicUrbanism[آرمان اسلامی] Fiqh --> IslamicUrbanism IslamicUrbanism --> IslamicUrbanPlanning[آرمانشهر اسلامی] IslamicUrbanPlanning --> IslamicUrbanDesign[اصول شهرسازی و معماری اسلامی] IslamicUrbanDesign --> IslamicUrbanForm[شهر اسلامی] IslamicUrbanForm --> IslamicUrbanTypology[نمود کالبدی متناسب با زمان و مکان] IslamicUrbanTypology --> UrbanFormA[شهر الف] IslamicUrbanTypology --> UrbanFormB[شهر ب] IslamicUrbanTypology --> UrbanFormC[شهر] </pre>	<pre> graph TD IslamicUrbanPlanning[آرمانشهر اسلامی] --> GodCentered[خدا محور] WesternUrbanPlanning[آرمانشهر غربی] --> HumanCentered[انسان محور] GodCentered --> IslamicUrbanTypology[شهرهای گذشته جهان اسلام] HumanCentered --> UrbanTypology[مدیریت] UrbanTypology --> WesternUrbanTypology[شهرهای غربی] IslamicUrbanTypology --> ContemporaryIslamicUrbanTypology[شهرهای کنونی جهان اسلام] WesternUrbanTypology --> ContemporaryIslamicUrbanTypology </pre>
<p>شیوه شهرسازی اسلامی به تعداد شهرهای اسلامی (احمدی و افرادی، ۱۳۹۱، ص ۲۱)</p>	<p>دیدگاه شهرسازی در آرمان شهر اسلامی و غیراسلامی (احمدی و افرادی، ۱۳۹۱، ص ۲۳)</p>

۳-۵. اصول و معیارها بر ساختار فضایی و عملکردی آرمان شهر اسلامی

شهر اسلامی به همراه ترکیبی از کیفیت‌ها و کمیت‌های حاصل از معانی، معیارها و عناصر شکل‌دهنده هویت شهری، سامان‌دهی و ایجاد می‌شود. این ساختار ترکیبی با توجه به

موقعیت جغرافیایی، نوع معماری و سازه، توصیف کالبد شهری، شرایط سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، امنیتی، توحید، عدالت، سلسله‌مراتب، درون‌گرایی، حفظ حریم و قلمرو و ... می‌تواند کیفیت‌های فضایی متنوعی را بر مبنای ارزش‌های اسلامی و جهان‌بینی توحیدی برای رسیدن به جامعه آرمانی و حکومت الهی نشان دهد؛ در ادامه به برخی از این موارد اشاره می‌شود (جدول ۳) و (نمودار ۴).

۳-۱. امنیت

آیات متعددی از قرآن کریم به وجود امنیت در شهرها اشاره دارد. در سوره‌های مبارکه بقره/ ۱۶، و ابراهیم/ ۳۵ می‌فرماید: «و ابراهیم (علیه السلام) گفت: ای پروردگار من، این شهر را جای امنی گردان ...» آیه به امنیت اعتقادی و رفاه و آسایش اجتماعی توجه دارد. به‌طور کلی در ترکیب فضاها، تأمین امنیت روانی و فیزیکی با محوریت فضایی (توزیع عادلانه فضا)، کنترل و نوع دسترسی، تقویت قلمروها و فعالیت‌های اجتماعی، آسایش فیزیولوژیکی و ذهنی در امنیت کالبد محیط و تعیین قلمروگرایی فضاها با حفظ سلسله‌مراتب و عملکرد فضاها، توجه به نظم بصری و تمایز مرز بین فضاها و کاربری‌های مختلف (موسوی، ۱۳۹۵، صص ۲۰۶-۲۰۳) مورد توجه قرار می‌گیرد. تعریف عرصه‌های فضایی و عملکردی، تناسب، تعادل فضایی و قلمروها برای انتخاب خلوت‌های گروهی و فردی به امنیت عملکردی فضاها، شهری در آرمان‌شهر اسلامی ارتباط دارد؛ که نوع و میزان آن بر مبنای مباحث اجتماعی و دینی قابل بررسی خواهد بود.

۳-۲. یگانگی و وحدت

از جمله اصول بنیادین در آرمان‌شهر اسلامی، توحید و استفاده از آن در معماری و شهرسازی اسلامی است. این اصل تحت یگانگی در عین تنوع و سلسله‌مراتبی از بسیاری «وحدت»ها برای تجلی وحدانیت خالق ملاک عمل قرار می‌گیرد. تیتوس بورکهارت، بافت شهر اسلامی را بافتی می‌خواند که پاره‌های آن جدا از هم، ولی به‌همان ترتیب یگانه و پیوسته‌اند (Burckhardt, ۲۰۰۹, p۲۰۳). این حالت به مرکزیت یا عدم تمرکز به عناصر

شهری و زنده، نماد و معنا می‌بخشد. هرچند توجه به ساختار کانونی، و مرکز، به نیرومندتر شدن آن یاری می‌رساند (الکساندر، ۱۳۹۲، صص ۱۴۵-۱۴۱).

کریستوفر پانزده اصل را برای خلق ساختارهای زنده ضروری می‌داند. این حالت‌ها را پیوند ناگسستنی ماده و آگاهی که منجر به ایجاد کلیت واحد یکپارچه می‌شود؛ بیان می‌کند. مهم‌ترین نتایج او در کتاب «زمینه روشن، رویکردی هندسی از ماده و فضا» عبارت‌اند از: مقیاس‌های مختلف، مراکز قدرتمند، پیوند عمیق و ابهام، شکل خوب، فضاهای مثبت، سادگی و آرامش، تضاد، فضای خالی، ناهمواری‌ها، بازتاب، عدم تفکیک، شیب، مرزها، تکرار، تقارن‌های محلی (۱۶۵: Alexander, ۲۰۰۴). بنابراین شهر آرمانی باید دارای بسترهای کمی و کیفی مناسبی از عناصر و اجزای سازنده‌اش باشد؛ تا توسعه و رشد جامعه را ایجاد نماید. هرچند اصول گفته شده مورد توافق برنامه‌های شهری و معماری قرار دارد؛ اما متون اسلامی دیدگاه عمیق‌تری به آن دارد.

۳-۳-۵. عدالت

عدل به‌عنوان تعیین‌کننده جهت جهان‌بینی توحیدی اسلام و آرمان‌های فردی و اجتماعی و سعادت و سلامت اجتماع (مطهری، ۱۳۵۷، ص ۳۸)، و رکن اصلی آبادانی شهرها به حساب می‌آید؛ که به‌صورت عدل تکوینی، تشریحی، اخلاقی و اجتماعی در جامعه مطرح می‌شود. امام علی (علیه السلام) درباره عدالت می‌فرماید: «ما عمرت البلدان بمثل العدل، شهرها با هیچ چیزی به اندازه عدل آباد نشده‌است» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ج ۶، ص ۶۸). مسئله‌ای که در شهرسازی امروز، برای رسیدن به جامعه پایدار و ایده‌آل به دنبال احیاء عدالت در روابط اجتماعی و رعایت حقوق شهروندان هستند.

هرچند در معماری و شهرسازی واژه عدالت بسته به شرایط اجتماعی، جغرافیایی و تاریخی معانی مختلفی دارد (Harvey, ۲۰۰۲, p. ۳۸۹). برای دستیابی به عدالت اجتماعی در سطح منطقه توجه به مواردی شامل (Harvey, ۱۹۷۳): توزیع درآمد (نیازهای جمعیت منطقه و تخصیص منابع) و سازوکارها (نهادی، سازمانی، سیاسی و اقتصادی)، و تمامی خصوصیات فوق در نحوه ترکیب، سامان‌دهی و برنامه‌های معماری و شهرسازی برای

آرمان شهر اسلامی ضروری به نظر می‌رسد.

۵-۳-۴. حریم و قلمرو

توجه به حریم و حفظ قلمروهای فضایی، به دلایل اقلیمی، اجتماعی و فرهنگی اهمیت دارد. در هریک از این عوامل رفتار انسان در برخورد با محیط، نشان‌دهنده هویت و ساختارهای متنوعی در فرم و سیمای محیط خواهد بود و تعاملات و خلوت‌های فردی و اجتماعی مطلوبی برای رفاه انسان ایجاد می‌کند (موسوی، ۱۳۹۵).

۵-۳-۵. درون‌گرایی

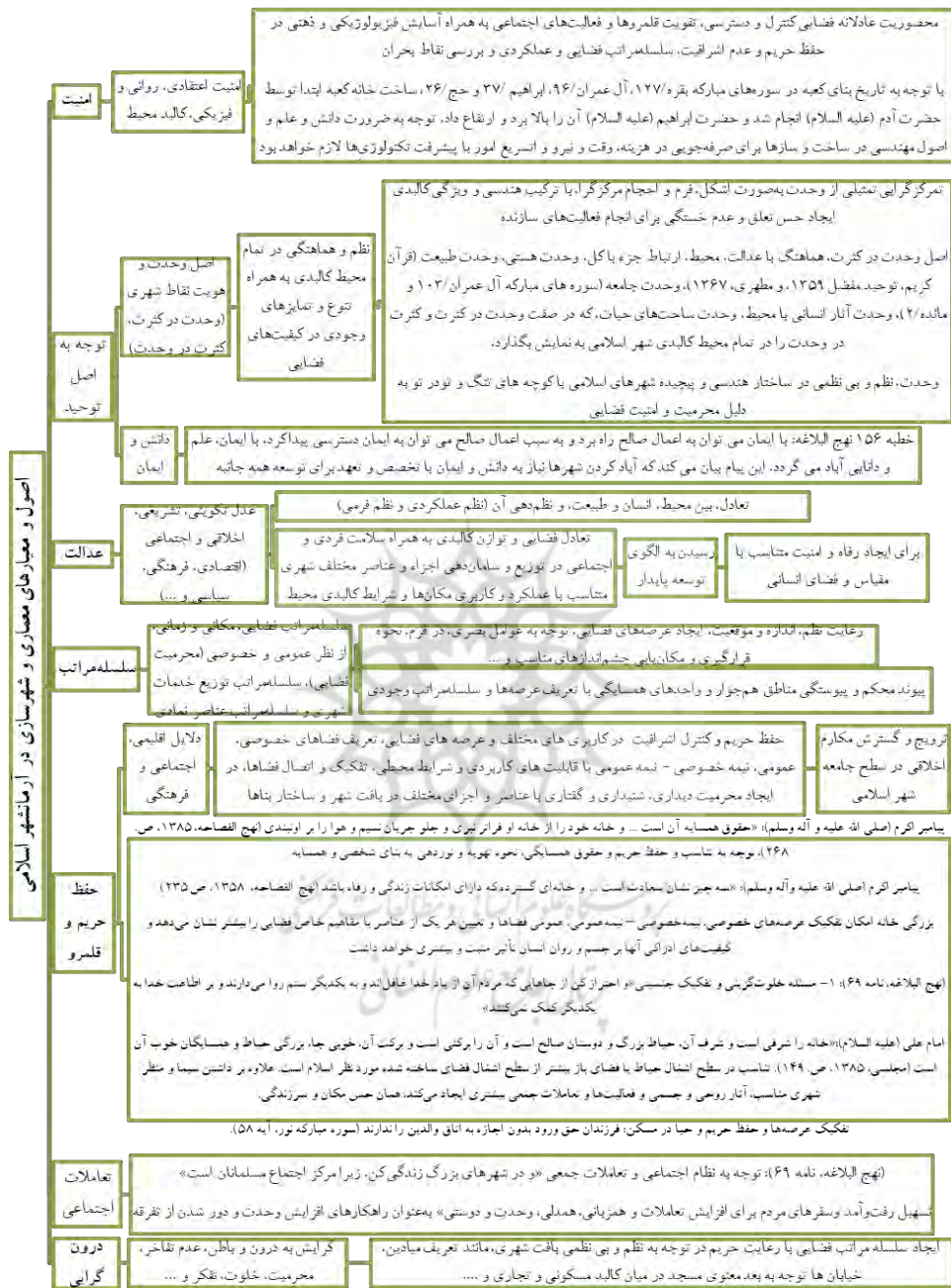
معانی و مفاهیم درون‌گرایی از دیدگاه اخلاق، عرفان و به‌ویژه تعالیم اسلامی مورد اهمیت قرار دارد. گرایش به درون و باطن، عدم تفاخر، محرمیت، خلوت، تفکر و ... در ارتباط معنای درون‌گرایی دیده می‌شود؛ این بحث به‌ویژه در بعد اجتماعی اهمیت بیشتری دارد.

۵-۳-۶. سلسله‌مراتب

در بافت شهر اسلامی سامان‌دهی و ترکیب فضاها و عناصر براساس عملکردهای کارکردی و هویتی با سلسله‌مراتب فضایی به‌صورتی متعادل و هماهنگ با تعالیم اسلامی ایجاد می‌شود. بنابراین رعایت نظم، اندازه و موقعیت، ایجاد عرصه‌های فضایی و ... در برقراری ارتباط اجزاء و عناصر با یکدیگر و رسیدن به محیطی با نشاط و فعال در راستای جهان‌بینی توحیدی لازم خواهد بود.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

ادراک فضایی در مفاهیم و مبانی الگوهای شکل دهنده شهر اسلامی

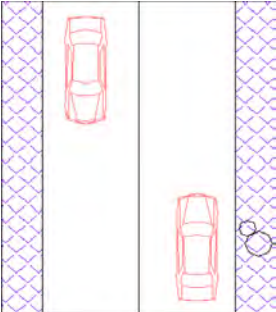
نمودار ۴. بررسی اصول و معیارهای معماری و شهرسازی در آرمانشهر اسلامی

نمودار ۵. بررسی ساختار شکلی ارزش های دینی در آرمان شهر اسلامی

جدول ۳. ساختار فضایی در ادراک کیفی عناصر شهر اسلامی

تصویر	منبع دینی	ساختار فضایی
 <p>تصویر ۲- حدود محدوده محله (رهنما و دیگران، ۱۳۹۵، ص. ۵۱)</p>	<p>امام علی (علیه السلام): حریم مسجد چهل ذراع است و چهل منزل از چهار طرف همسایه انسان محسوب می شوند (هر ذراع برابر ۵۴-۴۶ سانتی متر و ۴۰ ذراع برابر ۶۰/۲۱-۱۸/۴۰ متر) (وسائل الشیعه، ج ۳، ص ۴۸۴)</p>	<p>حریم و حدود</p>
 <p>تصویر ۳- مقطع عرضی حداقل عرض معابر در محلات (رهنما و دیگران، ۱۳۹۵، ص. ۵۳)</p>	<p>ترسیم نقشه راه‌های مدینه توسط پیامبر مکرم اسلام (صلی الله علیه وآله وسلم): حضرت عرض راه مسجد به مصلا را ده گز (هرگز معادل یک متر است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ص. ۳۳۷)) قرار داد و با وجود اینکه مدینه شهرکی بود که در آن خودرو، کامیون و دیگر وسایل نقلیه تردد نمی کرد، فرمودند که راه‌های آن را هفت گز عرض دهند (عاملی، ۱۳۸۹، ص. ۷۹)</p>	<p>عرض معابر یا نحوه شبکه بندی</p>

	<p>امام موسی کاظم (علیه السلام): «شایسته نیست زن از وسط کوچه راه برود، بلکه باید از کنار دیوار عبور کند» برنامه رفت و آمد در شهر اسلامی حاوی این پیام است که سواران از وسط رفت و آمد کنند و عابران پیاده ملزم به عبور از دو طرف خیابان هستند</p>	<p>عدم تداخل زن و مرد</p>
---	---	-----------------------------------

۵-۴. بررسی ساختار شکلی ارزش‌های دینی در طراحی آرمان‌شهر اسلامی

براساس مطالعه این تحقیق ارائه راهکارهای طراحی با محوریت مساجد یکی از بهترین الگوهای است که از صدر اسلام تاکنون برای بازآفرینی شهر اسلامی و توحیدی، متناسب با نیاز حال و آینده جامعه اسلامی در نظر گرفته شده است. علاوه بر آن توجه به ارزش‌های اخلاقی و رفاه محور، هم‌سویی ویژگی‌های مادی و معنوی انواع امکانات، دسترسی‌ها و ترکیب هندسی فضایی برای ایجاد امنیت، عدالت، طهارت و پاکی، ذکر و تذکر، اصلاح، شکر، بر و نیکی، حسن خلق، سادگی و ابهام، تعیین قلمرو و عرصه‌های فضایی برای حفاظت از حریم فکر و اندیشه، و ... به عنوان عوامل ایجادکننده شهر اسلامی، باید از هماهنگی و تعادل یکنواخت برخوردار باشند. همچنین مسیرهای منتهی به کانون‌های مذهبی، تجاری و مسکونی با تعریف اماکن خدماتی، آموزشی، فرهنگی، بهداشتی و ... سبب افزایش تعاملات اجتماعی مناسب، تنوع سلسه‌مراتب و ادراک کیفیت‌های فضایی در طراحی آرمان‌شهر اسلامی خواهد شد (نمودار ۵).

۶. ارزیابی شهر اسلامی

این پژوهش ضمن معرفی شهر اسلامی و آرمان‌شهر اسلامی، تعامل قابلیت‌ها و کیفیت‌های موجود به‌کارگرفته شده در کالبد محیط شهری با ارزش‌ها و هویت‌های فرهنگی - اجتماعی هر منطقه را بیان می‌کند. تغییر و تحولات صحیح برای رسیدن به اهداف تحقیق، یعنی رفاه و آسایش انسان و حس سرزندگی محیطی تا رسیدن به تعالی و کمال عبودیت در

مفاهیم و مبانی هویت فرهنگی - اجتماعی تعالیم اسلام و مقوله‌هایی مانند رشد کرامت- های انسانی، وحدت و عدالت، امنیت، پایداری، تعریف صحیح عرصه‌های فضایی در تأمین خلوت و تعاملات اجتماعی مطلوب، بیدار شدن وجدان و رسیدن به جامعه‌ای پایدار و ماندگار ضروری خواهد بود.

بنابراین می‌توان با دقت در مکان‌یابی و استفاده صحیح از ابزار و عناصر شکل‌دهنده آرمان‌شهر اسلامی، الگوهای رفتاری و مکان‌های معنادار با کیفیت‌های فضایی متنوعی به- وجود آورد. در ادامه به برخی از شاخص‌های ارزشی، ایده‌ها و معیارهای تعالیم اسلامی برای ایجاد آرمان‌شهر اسلامی پرداخته می‌شود:

≠ توجه به فضای درون نسبت به بیرون در عین ایجاد تعاملات اجتماعی سازنده و محرک جامعه با ترکیب پرمایگی و ناهمگونی دو موقعیت مادی و معنوی بازار و مسجد در بافت شهر.

≠ تأکید بر فضای خصوصی، نیمه‌خصوصی و عمومی برای تعریف حریم و عرصه- های فضایی در بافت شهری دقت در محله‌گزینی و نحوه دسترسی به فضاها با چشم‌انداز و دید و منظر مطلوب.

≠ رعایت فاصله همسایگی‌های مجاور بناها و قلمروهای فضایی و عدم سایه‌اندازی ساختمان‌ها بر نمای ساختمان‌های اطراف.

≠ وجود فضاها یا مابین یا فضای خالی برای ایجاد حریم و تعاملات اجتماعی و حفاظت از شرایط اقلیمی.

≠ بحث‌های اکولوژیکی و توسعه پایدار ساختارهای زیست محیطی، در تهویه و نورگیری مناسب در محیط کالبدی شهر رعایت تناسب و فاصله میان بناها.

≠ توجه به زیبایی‌شناختی محیط شهری و نوع کاربری صحیح آن در سیما و منظر شهری، فضاها، میدان، خیابان، فضاها عمومی، کاربرد عناصر سبز، نماد، المان- های شهری و توسعه امکانات رفاهی با طراحی پایدار در منظر شهری براساس الگوهای مورد قبول در منظر تعالیم اسلامی.

- ≠ تبیین اصول طراحی شهری متناسب با نیاز شهروندان، در تعیین رعایت سلسله-مراتب فضایی و مکانی و ایجاد امنیت و ایمنی راه‌های دسترسی به آنها.
- ≠ تعیین نوع انتخاب مصالح و چیدمان کالبدی عناصر و مبلمان شهری، نوع وسایل ارتباطات درون و برون شهری، سیستم‌های روشنایی و
- ≠ برای جلوگیری از یکنواختی و تیپ‌بندی حداکثری در شکل ظاهری شهر اسلامی، لازم است در ترکیب عناصر و فضاهای کالبدی شهری از تنوع سبک‌های هنری با هندسه و الگوهای اسلامی ساده و معنادار ایده‌پردازی شود.
- ≠ کنترل تردد وسایل نقلیه در طراحی محلات با تعیین تعداد و محل قرارگیری ورودی و خروجی‌ها و نیز استفاده از ابزار و فضاهای معماری در این محدوده‌ها، برای افزایش امنیت.
- ≠ استفاده از پتانسیل‌های طبیعی مکان مانند منابع آب، کوه، و در ایجاد چشم-اندازهای مناسب و طراحی فضاهای مناسب برای کاربری‌های اجتماعی و ایجاد اشتغال.
- ≠ مکان‌هایی که با معیارهای ارزشی اسلام به‌عنوان مرکز وحدت مسلمانان محسوب می‌شوند؛ مانند مساجد و اماکن متبرکه و زیارتگاه‌ها می‌توانند محور شکل‌گیری فضاهای مهم و شریان‌های اصلی شهر باشند.
- ≠ استفاده از عناصر هویت بخش به فضاهای با ارائه الگوهای دینی، بومی، جهانی که مورد قبول ارزش‌های فرهنگی - مذهبی اسلام‌اند؛ مانند: نمادها، محوریت و جهت‌یابی به کانون‌های رشد و توسعه مادی و معنوی انسانی، تعادل، احترام و عدم ابهام‌گرایی.
- ≠ رابطه ساختمان و محیط با ایجاد تجانس، تضاد و تقابل و ارتباط بین درون و بیرون و کاربرد تمثیل و معانی مفاهیم مادی و معنوی آن در فضاهای درون‌گرا و برون‌گرا.

- ≠ معیارهای برنامه‌ریزی شهری و عوامل شکل‌دهنده شرایط محیطی و اقلیم، فرهنگ و سنت بومی، تاریخی، جغرافیایی محل، منطبق با ارزش‌ها و اهداف جامعه در مسائل فلسفی و فکری جامعه مورد نظر.
- ≠ دسترسی ارتباط فضاهای مختلف شهری، مناطق مسکونی و محیط پیرامون با مسجد و مراکز مذهبی و فرهنگی با تنوع شبکه راه‌های شهری همراه باشد (براساس موقعیت قرارگیری، جمعیت و نوع استفاده) درجه‌بندی شود؛ به طور مثال برای طراحی معابر در محلات سعی شود تردد حداقل دو وسیله نقلیه و عابرین پیاده به آسانی انجام شود.
- ≠ با تنوع فضا سازی در معابر، مرزبندی نامحسوسی برای حفظ امنیت و زیباسازی منظر ایجاد کرد و تعریف زیبایی از مسیر تردد عابر و سواره القا نمود. این فضا سازی می‌تواند از معابر کوچک تا خیابان‌های اصلی را شامل شود.
- ≠ تناسب انسانی و مشارکت اجتماعی برای ایجاد تعاملات اجتماعی مطلوب در فضاهای محیط کالبد شهری.
- ≠ سازگاری و ارتباط انسان با طبیعت و شرایط کیفیت‌های محیط کالبدی و بهره‌گیری از فناوری‌های نوین برای رفع نیازهای مختلف انسان و توسعه پایدار که منجر به تحرک و پویایی فضایی شود.
- ≠ آرامش‌بخشی برای مطلوبیت طراحی فضاها در رازگونگی و قدسیت طراحی و هندسه فضاهای متنوع، مثبت، تهی، ... و ایجاد غنای حسی و حس تعلق.
- ≠ رعایت اصول اسلامی مانند اصل محرمانیت، امنیت، انتخاب و آزادی عرصه‌های مختلف عمومی و خصوصی و فضاهای مابین، در شهر اسلامی باید به طریقی باشد تا ضمن بهره‌مندی از فضاهای آزاد، هوا، نور و باد مناسب در هنگام پیشنهاد تراکم و سطح اشغال و تناسب ارتفاع، دید و منظر و عدم اشرافیت و حجاب زندگی فردی و خصوصی افراد و بناها تضمین شود.

- ≠ در قاعده عدم ضرر و آسیب، طراحی و ساخت شهر باید به نحوی انجام شود که باعث ضرر و زیان برای هیچ یک از شهروندان نشود.
- ≠ سرزندگی و نشاط از کیفیت‌های محیطی با فعالیت‌های تحرک‌پذیر برای تعاملات اجتماعی مطلوب و مناسب.
- ≠ حلقه یا برج‌های دفاعی شهر، و عناصر نمادین یا کالبدی طراحی برای پدافند غیر عامل.
- ≠ در طراحی شهر اسلامی برای حفظ قلمرو خصوصی محله، به صورت تعریف مرکز محله، با رعایت فاصله‌گذاری بناها و مسیرهای رفت و آمد پیاده و سواره در اطراف آن لحاظ شود.
- ≠ توجه به آبادن کردن زمین و جلوگیری از نابودی آن، آبادانی در شهرها شامل: توسعه علم مهندسی مسکن و نوع ساخت‌وسازها با ارائه خدمات عادلانه، توسعه راه‌ها و توسعه کشاورزی و فضای سبز.

نتیجه‌گیری

انسان با وجود ظرفیت‌های نامتناهی و داشتن محیطی سالم، می‌تواند به تمام ابعاد وجودی سعادت خود دست یابد. از سوی دیگر انسان موجودی اجتماعی است و در ارتباطی دوسویه تأثیر انسان و محیط معانی متعددی ایجاد می‌شود. در این رابطه تنها ابزاری که انسان را به تربیت کامل و کمال نهایی می‌رساند؛ ابزار اسلام و تعالیم ارزشمند آن است. بنابراین برای ایجاد حکومت و جامعه اسلامی، ترسیم شهر اسلامی، ویژگی‌ها و نیروهای وابسته به آن امری ضروری خواهد بود.

همان‌طور که در تحقیق حاضر اشاره شد؛ روابط درونی شهر و مباحث انسانی در فضای مطلوب شهر اسلامی زمینه‌های حس حضور، بیداری و تذکردهی در عین داشتن حس تعلق به مکان و محیطی فعال و نشاط‌آور محیطی ایجاد می‌کند که می‌توان در بطن آیات قرآن و روایات اسلامی مشاهده کرد.

براساس مطالعه این تحقیق استفاده از معانی، ایده‌ها و الگوهای اسلامی با مفاهیم و اصولی مانند: امنیت، عدالت، توحید، تعاون و رفاه، مشارکت، حفظ حریم و قلمروهای فضایی با رعایت سلسله‌مراتب فضایی هر عرصه، احترام به طبیعت و پایداری محیط، دوری جستن از مادی‌گرایی صرف و ... در فضاها و آرمان‌شهر اسلامی را می‌توان بازآفرینی نمود.

در عصر حاضر معماری و شهرسازی بدون در نظر گرفتن اصول و معیارهای ارزشی و فلسفی وجود انسان و شرایط کیفیت‌های محیطی خاص هر تمدن و فرهنگی، فاقد روح، معنا و هویت اصیل خود دیده می‌شود. بنابراین لزوم آگاهی، نگرش و مهارت برنامه‌ها و راهبردهای طراحی و معماری در شهرسازی و نیز تفکر شهروندان برای تعالی اصول اخلاقی و انسانی جوامع به صورت پایدار و ماندگار در تعیین سبک و روش صحیح زندگی اسلامی مفید خواهد بود. در این راستا تعاملات اجتماعی مناسب در استقرار زمان و مکان-های زنده و متحرک به گونه‌ای هماهنگ و متعادل عمل می‌کنند.

با این توصیف به دلیل تنوع جلوه‌ها، ویژگی‌ها و کیفیت‌های محیطی به واسطه تفاوت ساختارهای زیست‌محیطی نمی‌توان شکل ثابتی در ترسیم شهر اسلامی مطلوب یا آرمان-شهر اسلامی ارائه نمود؛ اما تنوع آرمان‌شهرهای اسلامی به تعدد شهرها، امکان ایجاد خواهد داشت. این تحقیق امیدوار است؛ بتوان با بهره‌گیری از تمامی قابلیت‌ها، قدرت‌ها و نیروهای مادی و معنوی، برجسته‌ترین صفات و ویژگی‌های آرمان‌شهر اسلامی برگرفته از معانی و معیارهای تعالیم اسلام اصیل را در راستای تکامل شگرف علوم و فناوری‌های نوین، با اصول یکسان و مشابهی، جهت اتصال به حکومت آخرالزمان و عدل حضرت مهدی موعود (عجل الله تعالی فرجه شریف) فراهم آید.

کتابنامه

- ابن الرامی، ابن الرامی (۱۹۸۸)، الاعلان باحکام البنیان، تحقیق عبدالستار، اسکندریه.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد، (۱۳۴۵ و ۱۳۹۰)، مقدمه ابن خلدون، ترجمه محمد بروین گنابادی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب
- احمدی، حسن و کاظم افرادی (۱۳۹۱)، «سیر تفکرات پیرامون مدینه فاضله در جهان اسلام»، نشریه آموزه‌های فلسفی اسلامی، پژوهش‌ها، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، شماره ۱۱، پاییز و زمستان ۱۳۹۱، صص ۲۹-۳
- اصیل، حجت‌اله (۱۳۸۱)، آرمان-شهر در اندیشه ایرانی، تهران، نشر نی، چاپ دوم.
- الکساندر، کریستوفر (۱۳۹۲)، سرشت نظم ساختارهای زنده در معماری، ترجمه رضاسیروس صبری و علی اکبری، تهران، نشر پرهام نقش.
- انصاریان، حسن (۱۳۷۶)، صحیفه کامل سجاده امام زین العابدین (علیه السلام)، قم، انتشارات پیام آزادی، چاپ چهارم.
- باقری، اشرف‌السادات، (۱۳۸۶)، نظریه‌هایی درباره شهرهای قلمرو فرهنگ اسلامی، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- برک‌پور، ناصر (۱۳۸۰)، «پایداری هویت در محله‌های مسکونی»، گفتگو با کامران ذکاوت، مجله شهرداری ها، سال سوم، شماره ۲۵، صص. ۲۶-۲۳
- پاک، محمدرضا (۱۳۸۷)، «پارادایم شهرسازی اسلامی، وقف و حفظ محیط زیست»، مجموعه مقالات نخستین همایش آرمان‌شهر اسلامی، به اهتمام اصغر منتظرالقائم، دانشگاه اصفهان، ۴ اسفند ۱۳۸۷، صص. ۱۵۰-۱۳۵.
- پاینده، الف (۱۳۸۶)، نهج‌الفصاحه: مجموعه کلمات قصار حضرت رسول اکرم (صلی الله علیه و آله وسلم)، تهران، انتشارات جاویدان، چاپ دوم.
- تیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، (۱۳۶۶)، غرر الحکم و دررالکلم، شرح جلال الدین محمد خوانساری، مقدمه و تصحیح میرجلال حسینی ارموی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ سوم.
- توحید مفضل (۱۳۵۹)، امام جعفر صادق (علیه السلام)، ترجمه ملا محمدباقر مجلسی، تهران، انتشارات فقیه.
- تولایی، نسرین (۱۳۸۲)، «نقش مذهب در شکل‌گیری فضای جغرافیایی»، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال هجدهم، شماره ۶۹، مشهد، صص. ۷۳-۶۲
- جعفری، علامه محمدتقی (۱۳۷۸)، ترجمه نهج البلاغه، امیرالمؤمنین (علیه السلام)، انتشارات دفتر نشر

فرهنگ اسلامی، تهران، چاپ اول.

جعیط، هشام، (۱۳۷۲)، کوفه پیدایش شهر اسلامی، ترجمه ابوالحسن سروقدمقدم، مشهد، مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.

خالدین، ستار و موسی عربی، (۱۳۹۷)، «جایگاه شهر از منظر منابع اسلامی»، فصلنامه افق تمدن اسلامی، فرهنگستان علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال ۲۲، شماره ۱، بهار و تابستان (۱۳۴۰ هجری قمری)، ص.ص. ۷۸-۵۷.

دانتون، ام (۱۳۸۶)، «مفهوم اجتماعی مکان»، شهرنشینی در اسلام (مجموعه مقالات)، جلد اول، مرکز مطالعات فرهنگی خاورمیانه‌ای توکیو، ترجمه مهدی افشاری، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، چاپ دوم، تهران، ص.ص. ۷۰-۴۱.

رهنما، محمدرحیم، وفایی، مهدی و رضا صمد، (۱۳۹۵)، «تجلی هویت اسلامی در طراحی محلات جدید براساس مؤلفه‌ها اسلامی نمونه موردی: محله امامیه غربی مشهد»، باغ‌نظر، سال سیزدهم، شماره ۴۱، مهر و آبان ۱۳۹۵، ص.ص. ۵۶-۴۷.

ریسی، محمدمان، (۱۳۹۴)، «واکاوای تمایز ماهوی مدینه (شهر) و قریه (روستا) در ادبیات قرآنی»، باغ‌نظر، سال سیزدهم، شماره ۴۰، مرداد و شهریور ۱۳۹۵، ص.ص. ۲۶-۱۹.

شفقی، سیروس (۱۳۸۷)، «پیش‌درآمدی بر شهر اسلامی و افتراق آن با شهر غربی»، مجموعه مقالات نخستین همایش آرمان‌شهر اسلامی، به اهتمام اصغر منتظرالقائم، دانشگاه اصفهان، ۴ اسفند ۱۳۸۷، ص.ص. ۱۳۰-۱۲۱.

طاهری، مهدی، (۱۳۹۸)، «جایگاه معماری در بسط توحیدی از منظر فقه و فلسفه سیاسی»، دوفصلنامه علمی مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی، دوره ۲، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۸، ص.ص. ۲۶۹-۲۳۹.

فارابی، ابونصر (۱۳۶۱)، اندیشه‌های اهل مدینه فاضله، ترجمه و تحشیه سیدجعفر سجادی، تهران، انتشارات طهوری، چاپ دوم.

عاملی، جعفر مرتضی، (۱۳۸۹)، شهر اسلامی: نشانه‌ها و شناسه‌ها، قم، مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

عبدالستار، عثمان محمد، (۱۳۷۶)، مدینه اسلامی، ترجمه چراغی، انتشارات امیرکبیر، چاپ اول.

عشایری، طاها، عباسی، الهام، فاطمه عمرانی نژاد، و فاطمه نامیان، «تحلیل تاریخی - جامعه‌شناختی پایان تمدن‌های انسانی با تأکید بر نهج البلاغه»، دوفصلنامه علمی مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی، دوره ۱، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۷، ص.ص. ۱۵۳-۱۷۷.

کاهن، کلود، (۱۳۷۰)، درآمدی بر تاریخ اسلام در قرون وسطی، ترجمه اسدالله علوی، مشهد، بنیاد

پژوهش‌های آستان قدس.

مطهری، مرتضی (۱۳۵۷)، عدل الهی، قم، انتشارات صدرا.

مور، تامس (۱۳۶۱)، آرمان‌شهر (اتوپیا)، ترجمه داریوش آشوری و نادر افشار نادری، تهران، انتشارات خوارزمی، چاپ اول.

موسوی چراغ آبادی، خدیجه السادات (۱۳۹۵)، «واکاوی محوریت حفظ حجاب و حریم در کالبد معماری ایرانی - اسلامی (طراحی مورد: مجتمع مسکونی فرهنگیان در شهر کرمانشاه)»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرمانشاه، صص ۲۸۹-۱

نقی‌زاده، محمد (۱۳۸۹)، «تفکر توحیدی و سازمان فضایی شهر در تمدن اسلامی»، نشریه هنر، شماره ۱۴۴، صص ۷۹-۶۶

نقی‌زاده، محمد (۱۳۸۷)، شهر و معماری اسلامی (تجلیات و عینیات)، اصفهان، انتشارات مانی، چاپ اول.

نقی‌زاده، محمد (۱۳۹۲)، «شهر اسلامی و روش بهره‌گیری از متون مقدس»، نشریه هنر، شماره ۱۷۷، صص ۳۴-۲۴

وبر، ماکس، (۱۳۷۵)، شهر در گذر زمان، ترجمه شیوا کاویانی، شرکت سهامی انتشار، تهران.

Alexander, Christopher (2004), "The Nature of Order: an Essay on the Art of Building and the Nature of Universe" (four books), Oxford university press, New York

Bosworth C Edmond (2007), Historic Cities of the Islamic World, Brill, Netherlands

Harvey, David (2002), "Social justice, postmodernism and the city", In S. Fainstein and S. Campbell (eds.), Readings in urban theory, Blackwell, Malden and Oxford.

Harvey, D (1973), "Social justice and the city", Edward Arnold, London.

Burckhardt, T (2009), Art of Islam: Language and Meaning, World Wisdom, Bloomington, Indiana.

Manheim, K (1956), Ideologie et Utopie, trad.p. Raullet, M. Rivier.